

МІСТО ЯК ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН І СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ОРГАНІЗМ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Бабасєв В. М., ректор,

д-р. держ. упр., проф.,

*Харківський національний університет міського господарства
імені О. М. Бекетова, Україна*

МІСТО ЯК СКЛАДНА СИСТЕМА: ДО МЕТОДОЛОГІЇ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Сучасне місто¹ може слугувати класичним прикладом «організованої складності», для вивчення якої необхідний міждисциплінарний підхід (вимагає залучення урбаністики, соціології, теорії публічного управління тощо [1–5]). Загальний стан системних досліджень міста досі ще не відповідає як методологічним можливостям, зазначеним у загальнотеоретичних роботах з системного підходу, так і рівню завдань удосконалення управління містом.

Складність міста як соціальної системи породжує певну сегментарність щодо його дослідження. Найчастіше фахівці звертаються до знань про сучасне місто, що напрацьоване урбаністикою, з виокремленням якихось предметних сфер, зокрема, територіально-поселенської, економіко-господарчої, містобудівної, соціально-психологічної, культурно-історичної, семіотичної, соціологічної тощо.

Місто, як відомо, дозволяє громадянам задовольняти нагальні потреби життєдіяльності, особистісного духовного і професійного зростання та

¹ В сучасних наукових дослідженнях є поширеним поняття «**міська агломерація**» (від лат. *agglomerare* – приєднувати, нагромаджувати, накопичувати) – компактне просторове зосередження населених пунктів, переважно міського типу, територіально наближених, або таких що зрослися, об'єднаних у складну багатокомпонентну динамічну систему з інтенсивними економічними, у тому числі трудовими, соціально-побутовими, культурними, рекреаційними зв'язками, спільними екологічними інтересами тощо, яке виникає, головним чином, у зонах значної концентрації населення.

Процес утворення міських агломерацій є одним із проявів індустріального етапу урбанізації, що полягає в трансформації автономної системи розселення у групову. Як цілісне територіальне соціально-економічне утворення міська агломерація характеризується такими ознаками:

- виникає на базі функціонального і просторового розвитку міста-ядра (або кількох компактно розташованих міст, що часто позначаються терміном **конурбація**) і створює значну зону урбанізації, поглинаючи суміжні населені пункти;

- відрізняється значним ступенем територіальної концентрації матеріально-технічних і соціальних ресурсів: об'єктів промисловості та інфраструктури, наукових і освітніх закладів та ін., а також високою щільністю населення;

- відзначається високим рівнем комплексності господарства і територіальною інтеграцією його елементів тощо [2].

самореалізації. Проте, слід мати на увазі, що місто вважається штучним, а не звичайним, природним утворенням, середовищем спільного проживання людей. Історія соціальних практик знає безліч прикладів раціонального, науково обґрунтованого конструювання міст, виходячи з наперед осмислених цілей. Словом «*місто*» (Город, Urbs, Burg, Wick або Weich, Stadt, City, Cité) здавна позначалося поселення, що штучно укріплювалось огорожею, кріпосним валом чи ровом для захисту від ворожих нападів. Воно слугувало сховищем на час небезпеки й для жителів сусідніх, незахищених поселень. Окрім укріплень, місто дуже довго нічим суттєвим не відрізнялося від оточуючих його поселень. Мешканці міста нарівні з іншими поселенцями займалися хліборобством і скотарством, отже, городяни від поселян різнилися лише місцем проживання².

Концептуальне управління «конструюванням» і розвитком міста пов'язане, на наш погляд, з формуванням адекватної управлінської парадигми, вирішенням системотворчих сутнісних проблем, що з'являються у процесі осмислення, постановки і досягнення загальнозначущої концептуальної мети (місії) міста, як бажаної перспективної його сутності: «європейське місто», «місто-сад», «центр торгівлі», «науковий центр», «східні ворота» тощо.

Об'єктом концептуального управління можуть бути не конкретні сфери чи розв'язання контактних проблем міста в їх реальному, матеріально-речовому виразі, а формування певного суспільно-психологічного клімату серед городян на основі науково обґрунтованої парадигми якісного, «докорінного» оновлення міста у більш-менш визначеному реальному часі з побудовою «дерева цілей» та етапів їх реалізації. Концептуальне управління здатне забезпечити методологічну і світоглядну перспективу безкризового і стійкого розвитку міської громади; сприяти толерантному врегулюванню суперечностей внутрішньої і зовнішньої природи; стимулювати позитивні тенденції розвитку міста, пошук нових і ефективних технологій щодо оптимального використання наявних міських ресурсів, у першу чергу інтелектуальних та таких, що підтримують саморозвиток і самовідтворення [1, с. 78–79].

Завдання системного дослідження міста може реалізуватись по-різному, в залежності від акцентування на статичну чи динамічну сторони організації міської системи:

² Окрім того, слід нагадати і семантику слова «поліс» (др.-грец. *πόλις*, лат. *civitas* – місто) в сучасному значенні «місто-держава», «міська громада»; звідси термін «політія» – особлива форма соціально-економічної та політичної організації суспільства, що є типовою для Стародавньої Греції і Риму. В сучасній науці розробляються поняття «міський простір», «ландшафтна система урбанізованої території», «сукупність різних видів антропогенних ландшафтів», «середовище проживання», «простір соціокультурної активності», «міський спосіб життя» тощо. З точки зору синергетики місто, як ідеальний проект простору людської життєдіяльності, вважається «аттрактором людської особистості і людської спільноти».

- виявлення субстанціональних підстав та тенденцій їх розвитку – генералізуючий (номотетичний) метод;

- виявлення інтенціональних підстав предмета активності і опис індивідуально-історичної форми прояву істотного індивідуального – індивідуалізуючий (ідеографічний) метод.

Відповідно ставляться і завдання стосовно дослідження міста:

- опис об'єкта засобами структурно-функціональної диференціації елементів (відповідь на питання: «що це» і «як це можливо»);

- з'ясування сенсу феномена через опис індивідуальних форм розгортання синкретичної сутності міста (відповідь на питання: «навіщо це потрібно», «в чому полягає необхідність», тобто «що це дає людям») [3].

Міське середовище, як уже зазначалося, характеризується високою концентрацією людських, матеріально-технічних, енергетичних, інформаційних та інших потенціалів. Під дією певних сутнісних чинників внутрішнього і зовнішнього середовища великого міста, що постійно змінюються, безперервно рухаються, зростає й динаміка життєдіяльності міської громади, ускладнюються її зв'язки та соціальна структура, виникають нові властивості елементів міської системи і якісно нові суспільні процеси. Як правило, вони не відразу включаються у сферу управління містом, породжують негативні явища, сприяють нагромадженню та актуалізації проблем, які становлять загрозу для життєдіяльності міської громади.

Отже, проблеми великого міста можна класифікувати за ступенем складності щодо їх розв'язання, а саме:

- стандартні проблеми вирішуються традиційними, практично випробуваними, усталеними методами;

- добре структуровані проблеми розв'язуються традиційними методами;

- слабо структуровані проблеми вимагають для свого вирішення відшукати й застосовувати нові методи, проте із використанням основних засад загальноприйнятої, загальновизначеної, відомої методології;

- неструктуровані проблеми потребують для вирішення розробки нових методологічних і методичних засобів [1].

Виходячи із цього, дослідник може ставити перед собою певні завдання. По-перше, місто-систему можна розглядати як структурно-функціональну конструкцію. Описування улаштування даної конструкції відбувається з виділенням підсистем та подальшою їх редукцією до простіших частин. Описування ролі окремих частин та механізмів їх взаємозв'язку є поясненням функціональних здатностей досліджуваного об'єкта. При цьому, функції можуть поділятися на внутрішні (підтримка цілісності об'єкта – гомеостаз) і зовнішні (обмін речовиною, інформацією, енергією досліджуваного об'єкта із зовнішнім середовищем – метаболізм), а також можуть виокремлюватись явні та латентні функції.

Проте, слід мати на увазі, що наявних методологічних засобів для дослідження сучасних метрополій може виявитись недостатньо³.

По-друге, місто-систему можна розглядати як синкретичну цілісність, що саморозвивається, тобто реалізує свою сутність у процесі розгортання індивідуальних чи специфічних форм. Дослідження об'єкта в цьому випадку може спрямовуватись на виявлення та аналіз механізмів цілісності, визначення інтегративної основи й на з'ясування механізмів змін та тенденцій щодо зміни індивідуальних форм реалізації сутності.

Перше завдання може реалізуватися в межах так званої об'єктно-структурної парадигми, де місто постає як сконструйований об'єкт, що має інваріантні структурні параметри. Зрозуміло, міста конструюються цілеспрямовано, але вони не можуть бути представленими лише як результат раціональної діяльності людей. Насправді, міста не застраховані від неконтрольованого зростання, середовище життєдіяльності міст не може не містити соціально-деструктивних моментів: міський стрес, девіація, негативні наслідки маргінальності тощо [3].

Отже, акцент на штучності, сконструйованості, ієрархічності, керованості міста залишає без належної уваги природність (в історичному сенсі) виникнення і самовідновлення одних і зникнення, деградації інших міст. З одного боку, з точки зору синергетики (щодо «порядку» і «хаосу») у житті міст багато чого спонтанного, несподіваного. З іншого боку, кожне окреме місто є специфічним соціокультурним феноменом, певною єдністю соціокультурного різноманіття. Відтак, друге завдання щодо дослідження міста націлює на з'ясування механізмів саморозвитку, що стає можливим при одночасному утриманні, накопиченні і розгортанні синкретичної сутності міста [1, с. 80–91].

³ **Метрополія** (грец. *μητροπολίς*, від *μητηρ* – мати і *πολίς* – місто) – поняття, що зазнає певних змістовних трансформацій в історичному процесі розвитку суспільно-політичної думки. В сучасному розумінні метрополія – це політична, економічна, культурна столиця регіону, держави. У західній політико-адміністративній практиці: метрополією вважається велике місто, що формує навколо себе зону стійкого економічного, політичного, соціального та культурного впливу (так званий ареал метрополії – *англ. metropolitan area or metropolitan region*), характеризується значною концентрацією населення й основних видів ресурсів (виробничих, інформаційних, фінансових, інтелектуальних і т.ін.), високими показниками ділової активності, конкурентоспроможності й інвестиційної привабливості та виконує низку важливих соціально-економічних функцій, що мають ключове значення для розвитку міжнародної, національної або регіональної економіки. Метрополія функціонує в мережі з іншими містами, що знаходяться в межах її ареалу.

До складу ареалу метрополії фахівці відносять «центральне місто» та прилеглі до нього населені пункти, мінімум 40 % активного населення яких працює в межах центрального міста (в країнах ЄС). Кордони ареалу метрополії визначаються відповідно до кінцевих пунктів «маятникових» міграцій – щоденних переміщень населення з метою роботи або навчання [2].

Таким чином, можна узагальнено виокремити основні недоліки традиційної об'єктно-структурної парадигми. Ця парадигма дозволяє залучати принаймні такі підстави для визначення міста:

- за структурою – функціонально-морфологічне;
- за механізмами змін – кумулятивістське.

Функціонально-морфологічне визначення міста являє собою аналітичне розкладання сутності на суму структурно-функціональних аспектів. Місто в даній парадигмі виглядає як сукупність підсистем, що виділяються за різними підставами: за специфікою районів, за видами діяльності, за потребами та ін. – територіальна, виробничо-економічна, демографічна, соціально- та культурно-побутова, політична, екологічна структура тощо. Однак місто не дорівнює простій (механічній) сумі його структур. Структурно-функціональний підхід не дозволяє, по-перше, виявити специфіку міста як особливої, що історично виникла, соціокультурної системи, оскільки всі функції життєдіяльності – виробнича, обмінна, адміністративна тощо – реалізовувалися і в поселеннях іншого типу. Виникає слушне питання: в чому ж тоді полягає специфіка міста як поселенської форми організації життєдіяльності? По-друге, цей підхід не дозволяє виявити інтегративну основу і специфіку нового типу соціальності, оскільки місто не може розглядатися як колективний суб'єкт на зразок міської громади. Воно є «колективом» різнорідних суб'єктів, відтак, дослідження не дасть об'єктивних результатів без з'ясування питання, «що і як їх об'єднує» [3].

Йдеться про гносеологічну ситуація фрагментарності наукового аналізу. Дослідження окремих підсистем не дозволяє досягнути міста як цілісності, як унікальну соціокультурну систему. Існує проблема визначення характеру і механізмів виникнення емерджентних властивостей міста – характеристик міського середовища, що не зводяться до сукупності з'ясованих параметрів окремих соціальних підсистем міста: територіальних, економічних, політичних тощо. Даний парадигмальний підхід не дозволяє також вирішити проблему генезису і розвитку міста. В рамках цієї парадигми має місце просте фрагментування важливих аспектів міського життя: політико-правового (місто як основа для «визрівання» громадянського суспільства і розвитку демократії), економічного (місто як місце зародження розширеного виробництва і ринкового суспільства), соціоструктурного (історія міста як історія становлення самодостатніх і рівноправних спільнот, як історія «боротьби» за соціальну рівність суб'єктів соціальної дії) [там же].

Зазначені аспекти є невід'ємними атрибутами міського життя та історії міста, проте, їх зв'язок з урбаністичним процесом як таким необхідно ще довести, а головне – пояснити і експлікувати. По-перше, міста не виникали як просте продовження і розвиток соціокультурних феноменів: античного поліса і римського права, як вважали представники політико-юридичної теорії «комунальних революцій». З їхньої точки зору, міста «пробивали» собі дорогу в «старому порядку», і кількісне збільшення міст автоматично означало перехід до нового суспільства.

Насправді, усе відбувалося набагато складніше: нові міста виникали на новому місці, вони створювали нові традиції, а не продовжували і розвивали старі. Окрім того, в ході історії вже існуючі міста у своєму розвитку довгий час знаходилися під впливом наявного, традиційного суспільства і володіли багатьма його рисами, наприклад, соціальні відносини всередині і між містами будувалися на принципі патерналізму.

Окремі мислителі виникнення міста уявляють як кумулятивне накопичення торгово-промислових функцій з подальшим поділом праці, як розвиток общинних, самоврядних спільнот⁴ з подальшою «комунітарною революцією» і появою нового типу спільнот і солідарності, заснованих не на ієрархічній супідрядності, а на соціально-політичній рівноправності.

Погляд на становлення і розвиток міста як кумулятивістське «нарощування маси» соціокультурних змін і нововведень в цілому не дозволяє виявити сутнісні, в певному сенсі позачасові, характеристики міста як соціокультурної системи особливого типу, вирішити проблему підстав і характеру емерджентних властивостей міста як соціокультурної системи.

Об'єктно-структурний підхід до вивчення міста орієнтується, в кінцевому рахунку, на статичний характер системи. Місто постає як стійка і самодостатня система. Для цієї парадигми характерні пошуки універсальної структурно-функціональної схеми опису міста. При цьому виникають труднощі включення (визначення місця і значення) нових феноменів міського життя: нових субкультурних утворень, інтернету, нових феноменів субурбанізації та ін.[там же].

Разом з тим, зазначене не означає, що об'єктно-структурний підхід до вивчення міста не має перспектив застосування. Доцільність його упровадження вже довела Чиказька (США) школа соціології міста [1, с. 28-33]. Що стосується нової парадигми, то вона, на наш погляд, має ґрунтуватися на принципах єдності історичного і логічного та синергетики. Історизм як логіка виникнення та розвитку міста у його дослідженні означає аналіз процесу розгортання сутнісних характеристик міста через конкретні в історико-територіальному, а значить і соціокультурному плані форми.

Сьогодні у конкретних містах актуалізуються різні й окремі моменти урбаністського способу життя, становлення і розвиток якого означає формування нового типу соціальності. Отже, урбаністський процес носить точково-пунктирний характер: конкретні міста як системи, що саморозвиваються, реалізують окремі характеристики урбанізму. Тому їх можна вважати якісно відмінними за типом, структурою і функціями. Не бракує прикладів того, що здійснивши соціокультурний «прорив» на певному етапі свого розвитку, окремі міста втрачали своє історичне значення і навіть припиняли своє існування. Осмисленню сталого розвитку сучасних міст

⁴ Mayo M. Community Participation and Empowerment: The Human Face of Structural Adjustment or Tools for Democratic Transformation? /M. Mayo, G. Craig// Community Empowerment. A reader in participation and development / Ed. by Gary Craig and Marjorie Mayo. – ZED BOOKS –London and New Jersey. – 1995. – P. 1–11.

сприяють, на нашу думку, засадничі принципи синергетики, що орієнтують на пошук інваріантних механізмів саморозвитку міст, універсальних закономірностей урбаністичного процесу, сутнісних моментів міста як соціокультурної системи та «соціального організму» особливого типу.

Література

1. Бабаєв В.М. Управління великим містом: теоретичні та прикладні аспекти: [Монографія] / В.М.Бабаєв. – Х.: ХНАМГ, 2010. – 306 с.
2. Енциклопедія державного управління: у 8 т. – Т. 5: Територіальне управління / наук.-ред. колегія: О.Ю. Амосов (співголова) та ін. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2011. – 408 с.
3. Социология города [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://bookwu.net/book_sociologiya-goroda_945/
4. Gottdiener M. The New urban sociology / M. Gottdiener, R. Hutchison. – Boston: McGraw-Hill, 2000. – 390 p.
5. Majer A. Sociologiaiprzestrzenmiejska / AndzejMajer. – Warszawa: WydawnictwoNaykowePWNSA, 2010. – 485 p.

Корженко В. В., д-р. філос. наук, проф.,
*Харківський національний університет міського господарства
імені О. М. Бекетова, Україна*

ПЕРЕДІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ: ФЕНОМЕН МІСТА

Феномен міста [1], або його винятковість полягає, на наш погляд, в тому, що історія виникнення й розвитку філософії (від грец. *φίλεω* – люблю і *σοφία* – мудрість) тісно пов'язана з генезисом і розвитком *міст* в історії людської цивілізації. Йдеться про те, що поступові ускладнення у відносинах міського соціуму та у функціонуванні міського господарства протягом сотень тисяч років потужно впливають на розвиток людської свідомості та мислительних здатностей людини. І тут не має значення, якої теорії походження людини ми дотримуємося: еволюційної як біологічного виду (теорія антропогенезу), божественної теорії творіння (креаціонізм), теорії зовнішнього (позаземного) втручання чи теорії просторових аномалій. Археологічні розкопки свідчать про існування на Землі до «сучасної людини»: антропоїдних предків (австралопітеки) – «південних мавп» (вік австралопітеків, за свідченням Луїса Лики, 1,75 млн років); пітекантропа або прадавної людини (протерантропа, архантропа); неандертальця (древня людина, палеоантроп). Відтак, судячи зі знахідок фахівців-антропологів, можна зробити висновок, що вік найдавніших людей знаходиться у проміжку від 50 тис до понад 1 млн років.

Це надзвичайно великий часовий термін, за який може розвиватися людська свідомість, духовність людини, її здатність до логічного мислення (Едвард Бьорнетт Тайлор, Люсьєн Леві-Брюль, Клод Леві-Стросс, Фрідріх Клікс та ін.). Зрозуміло, що це саме той час, коли розвивається ліва та права